

व उपरोधाबरोबरच विडंबनातून केलेली मनोबोधक मांडणी व लोकसंस्कृतीशी जवळिकता साधणारी संवेदनशील वृत्ती, शेती व शेतकऱ्यांविषयीची आपुलकी ही त्यांच्या कवितेची उठावदार वैशिष्ट्ये आहेत. डॉ. द. ता. भोसले बंडगर यांच्या कवितेची धोरवी सांगताना म्हणतात, "त्यांची ही कविता भूतकाळाचे सत्त्व, वर्तमानातील सल, आणि भविष्याचे स्वप्न यांचा झालेला सुरेख संगम आहे. जीवनप्रेम, भूमीप्रेम, आणि मूल्यप्रेम यांचा येथे एकात्म आविष्कार झाला आहे. येथे भावसौंदर्य, विचारसौंदर्य, आणि शब्दसौंदर्य एकात्म झाले आहे. शेतकऱ्यांच्या अनेक पिढ्यांचे साकाळून गेलेले दुःख व विपरीत परिस्थिती तितक्याच निष्ठेने, उत्कटतेने व मनःपूर्वक हा कवी व्यक्त करतो आहे. त्यामुळेच श्री. शिवाजी बंडगरांच्या कवितेला अस्सल कवितेचे रूप प्राप्त झालेले आहे."६ असे मान्य केले तरीही शिवाजी बंडगरांची कविता शेतकरी दुःखे, त्यांची वेदना जितक्या ताकदीने मांडते तितक्या प्रमाणात विद्रोह व्यक्त करताना ती फारशी दिसत नाही. शिवाजी बंडगर यांच्या प्रतिभारूपी साहित्यभूमीत भविष्यात कवितेचे जोमदार पीक नक्कीच येईल, यात शंकाच नाही.

संदर्भ :-

१. मोहिते शेषराव : 'ग्रामीण साहित्य बदलते संदर्भ', साक्षात प्रकाशन, औरंगाबाद. प्रथम आवृत्ती, १९ फेब्रुवारी, २०१३. पृष्ठ क्रमांक ४४ व ४५.
२. भोसले द. ता. : 'साहित्य: आस्वाद आणि अनुभव', ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई. प्रथम आवृत्ती, ३० मार्च, २०१२. पृष्ठ क्रमांक ६१.
३. मोहिते शेषराव : 'ग्रामीण साहित्य बदलते संदर्भ', साक्षात प्रकाशन, औरंगाबाद. पृष्ठ क्रमांक ४५.
४. तत्रैव : पृष्ठ क्रमांक ४४.
५. तत्रैव : पृष्ठ क्रमांक ४९.
६. इंद्रजित भालेराव यांनी 'वापसा' या कवितासंग्रहाच्या प्रकाशन प्रसंगी शिवाजी बंडगर यांच्या कवितेविषयी प्रमुख पाहुणे म्हणून केलेल्या भाषणाची बातमी. दै. 'पुढारी' (सोलापूर) दि. ६ जुलै, २०१५.
७. मोकेशी सयाजीराजे, 'वापसा' काव्यसंग्रहाच्या प्रस्तावनेत (रासणी मागील पाऊल) शिवाजी बंडगरांच्या कवितेविषयी आणि भाषाशैली विषयी केलेले विवेचन.
८. भोसले द. ता. यांनी 'वापसा' काव्यसंग्रहाच्या मलपृष्ठावर शिवाजी बंडगर यांच्या कवितेविषयी 'पाठराखण' या शीर्षकाने व्यक्त केलेला अभिप्राय. □□□

दलित साहित्य, समाज आणि अभिव्यक्ती सौंदर्य

डॉ. स्वप्निल मारुती बुचडे
कोल्हापूर

भारतीय समाजव्यवस्थेत 'दलित' या शब्दात न्याय, संस्कृती या पद्धतीचा आशय अंतर्भूत झालेला आहे. दलित शब्दाचा अर्थ सांगताना अनेक अभ्यासकांनी दलित म्हणजे दळले गेलेले, पिळले गेलेले, समाज जीवनापासून दूर फेकले गेलेले, वंचित व उपेक्षित असे लोक किंवा त्यांचा समूह अशा मांडणी केली. याचा अर्थ असा की, पूर्वाश्रमीचे अस्पृश्य किंवा शूद्र म्हणजेच दलित होय. दलित म्हंटले की, अन्यायग्रस्थ रूढी परंपरेचे, कर्मठपणाचे बळी गेलेले बहिष्कृत. समाज व्यवस्थेत मागे पडलेल्या अशा लोकांचा समुदाय नजरेसमोर येतो. दलित शब्दाचा अर्थ सांगताना प्रभाकर मांडे म्हणतात, दलित म्हणजे अशा व्यक्तींचा समूह, ज्यांना माणूस म्हणून जगणे नाकारले गेले ते. (मांडे प्रभाकर : १९७९ : ९७ - ९८) म्हणजेच हिंदू धर्माने वर्णव्यवस्थेच्या आणि जातीव्यवस्थेच्या जोखडाखाली अनेक वर्षे या समाजाची पिळवणूक केली. त्यांना जीवनाच्या मुख्य प्रवाहात येऊ दिले नाही. परिणामतः या समाजाला हीनतेच्या पातळीवरचे, पशुपातळीवरचे जिणे जगावे लागले. थोडक्यात दलित म्हणजे समाजाच्या कर्मठपणाने अगदी हेतुपूर्वक समाजप्रवाहापासून दूर ठेवलेला वर्ग, ज्याच्यावर सतत अन्याय होत राहिलेला आहे. जो सातत्याने या व्यवस्थेचा बळी ठरत गेलेला आहे. या परिस्थितीमुळे ज्याचे जगणे असाह्य झालेले आहे तो म्हणजे दलित होय.

साठोत्तरी मराठी साहित्यामध्ये उदयाला आलेला साहित्याचा प्रवाह म्हणून दलित साहित्याकडे पाहता येते. समाजव्यवस्थेच्या कर्मठ रूढी परंपरेच्या विळख्यात दलित समाज हजारो वर्षे अडकला होता. अन्याय, हालअपेष्टा सहन करणे हेच नशिबी आले. मुख्य समाज प्रवाह आणि प्रगतीपासून त्यांनी जाणूनबुजून दूर ठेवण्यात आले. स्वार्थी मनोवृत्तीतून त्यांच्यावर अन्याय होत राहिला. ह्या सर्वांची प्रतिक्रिया म्हणून तो आपल्यावरील अन्यायाबद्दल लिहू लागला. बोलू लागला आणि यातूनच दलित साहित्य आकाराला आले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या आयुष्यात दलित समाजावर होणारा अन्याय अनुभवला व साहिलेला होता. म्हणूनच

मानवतेच्या प्रतिष्ठापनेसाठी हा अन्याय दूर करण्यासाठी अखंडपणे अन्यायाच्या विरोधात ते लढत राहिले. या संदर्भात योगेंद्र मेश्राम म्हणतात, जे प्रस्थापितांच्या विरोधात उभे राहून दलित समाजाच्या बाजूने लढले. त्यांनी आयुष्यभर दलित मुक्तिसाठी संघर्ष केला. जे अवमानित होते, ते सन्मानित व्हावेत त्यांना प्रतिष्ठा प्राप्त व्हावी हाच त्यामागे हेतू डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा होता. तोच हेतू घेऊन दलित साहित्य जन्माला आले आहे. (मेश्राम योगेंद्र : १९९८ : ५१) असे त्यांनी म्हंटले. कोणताही माणूस जन्माने दलित नसतो. म्हणूनच दलित वर्ग आपले दलितत्व नाकारण्यासाठी सज्ज झाला आहे. आपल्यालाही माणूस म्हणून जगता यावे, यासाठी त्यांचा संघर्ष सुरु होता. आपल्याही अस्तित्वाची दखल द्यावी असे त्याला वाटते. आपल्या अस्तित्वाची जाणीव करून देण्यासाठी तो सज्ज झाला आहे. आपले सर्व सामर्थ्य जगाला दिसावे यासाठी त्याने लेखणीचा साहित्याचा आधार घेतला आहे, त्यालाच दलित साहित्य म्हणून संबोधले गेले आहे. बदल घडवून आणण्याची त्याची इच्छाशक्तीच समाज परिवर्तनासाठी सज्ज झाली आहे.

बाबुराव बागूलांनी नागपूर येथील दलित साहित्य संमेलनाचे उद्घाटन करताना म्हंटले आहे, दलित म्हणजे वर्णव्यवस्थेला आणि तिच्या समग्र वैचारिक व्यवस्थेला उद्ध्वस्त करू बघणारा, दलित म्हणजे हे जग हे जीवन नव्याने मांडू बघणारा, दलित म्हणजे या युगाने ज्याचे हात प्रजावंत प्रलयकारी केले आहे. आणि ज्याच्यासाठी आधुनिक शस्त्रे उपलब्ध करून दिलेली आहेत. या आपल्या दलितांच्या व्याख्येत अमेरिकेतील काळा गोरु हे लोक येतात. आपल्या देशातील अस्पृश्य, आदिवासी, शोषित- पिडीत येतात. (बागूल बाबुराव : १९७६ : अध्यक्षीय भाषण) दलित या शब्दाची व्यापकता स्पष्ट करताना बाबुराव बागूल यामध्ये येणाऱ्या अन्यायग्रस्त घटनांकडे लक्ष वेधतात. आणि दलित या शब्दाला विश्वात्मक पातळीवर पाहण्याचे सुचवतात. तर प्रा. केशव मेश्राम म्हणतात, हजारो वर्षे ज्यांच्यावर अन्याय झाला अशा अस्पृश्यांना दलित म्हंटले पाहिजे. व त्याच वर्गातील लेखकांनी निर्माण केलेल्या साहित्यास दलित साहित्य म्हणावे. (मेश्राम केशव : १९५८ : लेखातून)

दलित समाजाला ज्या भयानक वास्तवाचा सामना हजारो वर्षे करावा लागला. यातून मुक्त होण्यासाठी आलेली प्रतिक्रिया म्हणजे दलित होय. दलित साहित्य हे अन्यायाविरुद्धचा आवाज आहे. रूढ व कर्मठ मूल्ये जी जगण्यासाठी आत्मसन्मानासाठी अडथळा बनतात, त्यांना नाकारण्यासाठी नव्या मूल्यांची प्रतिष्ठापना करण्यासाठी त्यांचा हा आर्त स्वर आहे. दलित म्हणजे कोणत्याही विशिष्ट विश्वामध्ये जे अन्यायग्रस्त, पिडीत, दुःखी, आहेत. ते सर्व या घटनांना न्याय मिळवून देण्यासाठी जे साहित्य लिहिले गेले ते

दलित साहित्य होय.

दलित साहित्य हे दलितांच्या जीवनोद्धाराच्या संकल्पना घेऊन निर्माण झालेले आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा हेतू सफलतेस नेणे ही संकल्पना दलित साहित्य निर्मितीच्या पाठीमागे आहे. मानवाची मुक्ती, सम्यक क्रांतीची प्रेरणाशक्ती ही दलित साहित्याची विशेष लक्षणे आहेत. दलित साहित्य मानवतावादी दृष्टी समोर ठेवून चित्रण करते. तसेच बंधमुक्त नवसमाज रचनेचाही विचार करते. वर्णव्यवस्था नाकारणे, शोषितांना पीडितांना न्याय मिळवून देणे, अन्यायी अत्याचारी व्यवस्थेला विरोध करणे. मानवाच्या शोषण मुक्तीचा मार्ग अवलंबणे. कर्मठ रूढी परंपरांना विरोध करणे. आत्मसन्मानासाठी लढणे व नव्या मूल्यांची प्रतिष्ठापना करणे या संकल्पनेतून दलित साहित्य येते. पण दलित साहित्याच्या सौंदर्याच्या संदर्भात नेहमी प्रश्नचिन्ह निर्माण केले जाते त्याविषयी बोलताना शरणकुमार लिंबाळे यांनी, सत्य, शिव, आणि सुंदर ह्या पक्षपाती कल्पना आहेत. त्यांच्या आधारे सर्वसामान्यांचे शोषण झाले आहे. सत्य, शिव आणि सुंदर ह्या सवर्ण समाजाच्या स्वार्थी कल्पना आहेत. त्याची व्याख्या बदलण्याची गरज आहे. त्यांना अधिक ऐहिक आणि सामाजिक करण्याची आवश्यकता आहे. काल्पनिक सत्य, काल्पनिक शिव, काल्पनिक सौंदर्य ह्या वेडगळ कल्पना आहेत. विश्वात माणसाइतकी 'सत्य आणि सुंदर' दुसरी कोणतीही गोष्ट नाही. म्हणूनच या माणसाच्या समतेची स्वातंत्र्याची, न्यायाची आणि बंधुभावाची चर्चा होणे आवश्यक आहे. ही चर्चा खऱ्या अर्थाने दलित साहित्याच्या सौंदर्याविषयी चर्चा आहे. असे म्हंटले आहे. (लिंबाळे शरणकुमार : २०१४ : प्रस्तावनेमधून)

दलित साहित्याचा उदय हा प्राप्त परिस्थितीत दबल्या गेलेल्या संवेदनशील मनाचा हुंकार आहे. सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक परिस्थितीचा संदर्भही यासाठी कारणीभूत आहे. हिंदू संस्कृतीने जातीव्यवस्थेची चाकोरी निर्माण केली. त्यामुळे दलित अवस्थेत जगणाऱ्यांचा वेळोवेळी बळी जात राहिला. पण कालौघात या परिस्थितीला विरोध केला पाहिजे या विचारांची समाजमने तयार झाली. अशा समाजमनाच्या तत्त्वज्ञानातून, क्रांतिकारी विचारातून समाजपरिवर्तनाचा मार्ग सापडत गेला. अशा तत्त्वज्ञानाचे आणि क्रांतीचे मार्ग दाखवणारे विचारवंत हे दलित साहित्याचे प्रेरणास्थान ठरले. यामध्ये भगवान बुद्ध, महात्मा जोतीबा फुले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान महत्त्वाचे आहे.

अस्पृश्यांच्या उद्धारासाठी, बहुजनांच्या हितासाठी, स्त्री शिक्षणासाठी आपले संपूर्ण आयुष्य वेचणारे महात्मा फुले हे दलित साहित्याचे महत्त्वाचे प्रेरणास्थान आहेत. महात्मा फुलेंनी विद्येचे महत्त्व पटवून देताना म्हंटले की, विद्येविना मती गेली, मतीविना

नीतो गेलो, नीतोविना गतो गेलो, गतोविना वित्त गेले, वित्ताविना शूद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले असे विचार मांडणाऱ्या म. फुले यांनी अस्पृश्य आणि स्त्री शिक्षणासाठी फार मोठे क्रांतिकारी कार्य केले. धर्मरूढी, परंपरेच्या जाचक अटी, अन्यायातून शूद्रांना मुक्त करण्याचे जीवनध्येय त्यांनी बाळगले. मानवाच्या उत्थानासाठी म. फुले यांनी प्रयत्न केले. दलित समाजाला, पिडीत समाजाला लढण्यासाठी आणि न्याय मिळवून देण्यासाठी म. फुले आयुष्यभर झगडत राहिले. जातीयता संपवण्यासाठी, कर्मठ परंपरा मानणाऱ्या शक्तीच्या विरोधात लढण्यासाठी त्यांनी ताकद देण्याचे काम केले. महात्मा फुले यांच्यानंतर दलित समाजाची दुःखे दूर करण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या रूपाने महानायक जन्माला आला. विचारानुसार आचरण करणाऱ्या बाबासाहेबांनी आयुष्यभर दलितांच्या उद्धाराचा विचार केला. त्यासाठी अखंड प्रयत्न केले व त्यात यशस्वी झाले. परिणामतः दलित समाजात मोठी क्रांती झाली.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणजे 'नव जीवनाविष्कार', विद्रोह, व संघर्षाने भरलेले प्रेरणादायी जीवन. दलित जीवनात क्रांतिसूर्य बनून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आले. गावकुसाबाहेरील अंधाराला आपल्या तेजाने प्रकाशमान करणारा तेजस्वी सूर्य म्हणजे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर होय. जुलमी कर्मठ रूढी परंपरेच्या विरोधात बाबासाहेबांनी सतत लढा दिला. अन्यायाविरुद्ध संघर्ष करण्यासाठी दलित समाजाला उद्युक्त केले. दलित समाजाला संघर्षासाठी सज्ज करताना ते म्हणतात, जे झगडतात, त्यांनाच यश येते. नैराश्याचे युग आता संपले आहे. नवीन युगास आता प्रारंभ झाला आहे. तुमचा उद्धार करावयास कुणीही येणार नाही. मनात आणले तर तुमचा उद्धार करण्यास तुम्हीच समर्थ व्हाल. (पानतावणे गंगाधर : १९७६ : २०) असा विचार दलित समाजात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी बिंबवला. त्यांनी आपल्या कार्यकर्तृत्वातून दलित समाजाची अस्मिता जागृत केली. त्यांच्यामध्ये आत्मसन्मानाने जगण्यासाठी शक्ती निर्माण केली. मानवतेच्या मूल्यासाठी, मूलभूत हक्कासाठी लढा देण्याचे बळ दिले. आत्मसन्मानासाठी स्वतःला झगडावे लागणार आहे याची जाणीव करून दिली. यातून दलित मने जागृत झाली.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या ग्रंथातून आलेले विचार हे दलित साहित्याला प्रेरणा देणारे ठरले. माणसाच्या मुक्तीचे, जीवनाचे, मानवत्वाचे महान तत्त्व आपल्या 'Buddh and his dhamma' या ग्रंथातून ते मांडतात. संपूर्ण मानवजातीच्या कल्याणाचा विचार करणारे तत्त्व हे बुद्ध विचाराचे आहे, हे डॉ. आंबेडकर यांनी ओळखले व त्यांच्या विचाराचा स्वीकारही केला आहे. कारण बुद्ध विचार संपूर्ण मानव जातीच्या कल्याणाचा विचार करणारा आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे संपूर्ण आयुष्य त्यांची विचार

प्रणाली आणि त्यांचे महान व्यक्तिमत्त्व यातून दलितांना आपल्या मुक्तीचा यशस्वी मार्ग सापडला आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना ज्या प्रतिकूल परिस्थितीचे दाहक अनुभव सहन करावे लागले, त्यातूनच त्यांनी या परिस्थितीविरुद्ध लढण्याचे ठरविले, आपला संघर्षाचा मार्ग निवडला. यातूनच 'दलित - मुक्ती' हेच त्यांचे जीवन ध्येय बनले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी कर्मठ रूढी परंपरांच्या विरोधात संघर्ष केला, तोच मुळी मानवतावादाच्या दृष्टीकोनातून. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे वैर हे शोषण प्रवृत्तीशी, अस्पृश्यतेशी, जातीयवादाशी होते. अहिंसेचा पुरस्कार करणारे, नवनिर्मितीसाठी कार्य करत राहणारे ते एक महान व्यक्तिमत्त्व होते. म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे दलित साहित्याची प्रत्यक्ष प्रेरणा ठरले. त्यांचा जीवन प्रवास, स्वीकारलेली मानवी मूल्ये, स्वीकारलेले तत्त्वज्ञान यामुळे दलित जीवनात क्रांतिकारी बदल घडून आला. सम्यक क्रांतीचा विचार करणारे दलित साहित्य शेवटी मानवाच्या प्रतिष्ठापनेसाठी अवतरते. याचा मूल्यात्म विचार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारातून होतो. म्हणूनच दलित साहित्याची आशयभूत, प्रत्यक्ष प्रेरणा आंबेडकरवाद हीच आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या प्रेरणेने मराठी भाषिक क्षेत्रात स्वातंत्रोत्तर कालखंडात दलित साहित्याचा प्रवाह सुरु झाला. युगानुयुगे पारंपरिक व्यवस्थेच्या बंधनाखाली दलित समाज पिचला गेला होता, गुलामगिरीत, जोखडात अडकला होता, ही बंधने दलित जीवन वेदनामय करण्यास कारणीभूत ठरली. सर्वच क्षेत्रात त्यांच्यावर बंधने घातल्याने दलित समाज मूक बनला. त्यांच्या वाट्याला गावकुसाबाहेरचे अपमानित जीवन आले. अज्ञानात राहिलेल्या या समाजावर प्रस्थापित व्यवस्थेने अनन्वित छळ केले. या अन्यायाचा हुंकार म्हणजेच दलित साहित्य प्रवाहाची निर्मिती होय.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय संविधानाच्या निर्मितीच्या मुळाशी 'एक व्यक्ती एक मूल्य' हे तत्त्व ठेवले. ज्यातून मानवाला प्रतिष्ठा देणारा विचार पुढे आला. माणसाला माणूस म्हणून वागवण्याचा, आचरण करण्याचा विचार पुढे आला. त्यातूनच स्वातंत्र्य, समता, बंधूता व न्याय ही विचारांची आणि मूल्यांची बैठक निर्माण झाली. माणसाचा आणि मानवी जीवनाचा विचार हा महत्त्वाचा आणि श्रेष्ठ होय. मानवी जीवन हे पारलौकिक नसून ते इहलोकातील व भौतिक जीवनाच्या संदर्भात महत्त्वपूर्ण आहे. ज्या नैतिक, सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक मूल्यव्यवस्थांचा विचार करायचा, त्याचे केंद्र व उद्दिष्टही मानव हेच स्वीकारले होते. मध्ययुगामध्ये ईश्वरकेंद्री जीवनविचार होता. परंतु विवेकवाद आणि इहवाद यांच्यामुळे ईश्वरकेंद्री विचार दूर झाला आणि विचार सुरु झाला तो माणसाला सर्व गोष्टींच्या केंद्रस्थानी ठेवून.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय संविधानाच्या मुळाशी आधुनिक मूल्यविचार मांडला. ज्यामध्ये स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि न्याय या आधुनिक मूल्यांचा समावेश केला. ज्यामुळे माणसाला आणि समाजाला प्रतिष्ठा प्राप्त झाली. इ. स. १७८९ मध्ये झालेल्या फ्रेंच राज्यक्रांतीने संबंध देशाला या आधुनिक मूल्यांचा विचार दिला. भारतीय संविधानाच्या मांडणीत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या समोर या तत्वांचा आदर्श जरूर होता पण या मूल्यांची बैठक त्यांना बुद्धांच्या तत्त्वज्ञानावरील उभी करायची होती. म्हणून त्यांनी भारतीय संविधानात या मूल्यांना स्थान दिले. त्यांनी ही मूल्ये फ्रेंच राज्यक्रांतीतून घेतली नसून बुद्धांच्या तत्त्वज्ञानातून घेतली आहेत अशी मांडणी केली. याचा उल्लेख डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी Writing and Speeches च्या पहिल्या खंडात केला आहे. बाबासाहेबांसमोर त्यांच्या 'आदर्शाचे चित्र स्पष्ट होते. फ्रेंच राज्यक्रांतीने जगाला दिलेली स्वातंत्र्य, समता, आणि बंधुत्व या त्रिसूत्रीवर आधारलेला समाज निर्माण करणे, हाच आदर्श जरूर होता. परंतु ही तत्त्वत्रयी फ्रेंच क्रांतीतून घेतली नसून ती बौद्धधर्मातून घेतली. (आंबेडकर डॉ. बाबासाहेब : Writing and Speeches : खंड १ : ५७) असे त्यांनी म्हंटले. यानुसार त्यांनी स्वतः या गोष्टीचा उल्लेख केला. म्हणून आपण निरर्थक म्हणता उपयोगाचे नाही की ही मूल्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी फ्रेंच राज्यक्रांतीतून घेतली. यासंदर्भात डॉ. जनार्दन वाघमारे आपल्या समाजपरिवर्तनाच्या दिशा या ग्रंथात म्हंटले आहे की, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना लोकशाही समाजव्यवस्थेचे हे तत्त्वज्ञान बौद्धधर्मातून मिळाले. फ्रेंच राज्यक्रांतीच्या कितीतरी पूर्वी स्वातंत्र्य, समता व बंधुत्वाचा ध्वज बौद्धांनी आपल्या खांद्यावर घेतला होता. बाबासाहेबांनी बौद्ध धर्म का स्वीकारला याचे उत्तर आपल्याला इथे सापडेल. धर्मातराचा अन्वयार्थ लावताना ही वस्तुस्थिती नजरेआड करता येणार नाही. बौद्ध धर्माची शिक्षा 'धर्म' म्हणून घेणे किंवा न घेणे हा प्रश्न वेगळा पण लोकशाहीचे तत्त्वज्ञान मात्र सर्व भारतीयांनी स्वीकारले आहे. या तत्त्वज्ञानाला छेद देणारा कुटलाही धर्म, संप्रदाय वा आचार-विचार त्याज्य ठरतो. लोकशाही हाच खरा लोकधर्म ठरतो. (वाघमारे डॉ. जनार्दन : १९९५ : १११) यानुसार लोकशाहीची ही मूल्ये गौतम बुद्धांच्या मानवतावादी तत्त्वज्ञानातून उगम पावतात. हाच विचार दलित साहित्याच्या अभिव्यक्तीच्या केंद्रस्थानी आहे.

दलित साहित्याभिव्यक्तीच्या केंद्रस्थानी असणारे सौंदर्य पाहता काही गोष्टींची मांडणी नव्याने करण्याची गरज भासते. कारण, जे साहित्य मुळात प्रबोधन परिवर्तनासाठी लिहिले जाते, त्या साहित्याकडून परिवर्तनाऐवजी आनंदाची, सौंदर्याची अपेक्षा करायची का ? हा प्रश्न निर्माण होतो. यासंदर्भात वा. ल. कुलकर्णी

यांच्या विधानाचा उल्लेख लिंबाळे करतात, दलित साहित्य ओबडधोबड असले तरी त्याच्या ठिकाणी अस्वस्थ करण्याचे विलक्षण सामर्थ्य आहे. 'विलक्षण आनंद देणे' हे जर कलाकृतीचे वाङ्मयीन मूल्य ठरत असेल तर 'विलक्षण अस्वस्थ करणे' हे वाङ्मयीन मूल्य का ठरू नये ? (लिंबाळे शरणकुमार : २०१४ : १०८) माणसाला कलामूल्यांइतकीच किंबहुना त्यापेक्षाही जास्त सामाजिक मूल्ये प्राणप्रिय असल्याचे दिसून येते. समता, स्वातंत्र्य, न्याय आणि बंधुता ह्या भावना व्यक्ती आणि समाजाच्या मूलभूत भावना आहेत. त्या आनंद आणि सौंदर्याइतक्याच महत्त्वाच्या आहेत. यासंदर्भात लिंबाळे यांनी, दलित साहित्याचे सौंदर्यशास्त्र हे 'कलावंताची सामाजिक बांधिलकी', 'कलाकृतीतील जीवनमूल्ये', 'वाचकाच्या मनात जागृत होणार्या समता, न्याय व भातृभाव ह्याविषयीच्या जाणीव' ह्या मूलतत्त्वावर उभे राहणारे आहे. दलित लेखकाला का लिहावेसे वाटते ह्याचा शोध घेतल्यास कलावंत, कलाकृती आणि समाज यांच्या नातेबंधाचा विचार स्पष्ट होतो. ह्या विचारातच दलित साहित्याच्या सौंदर्याचा तपशील दडला आहे (लिंबाळे शरणकुमार : २०१४ : १२५) असे म्हंटले आहे. शेवटी दलित साहित्यातला सौंदर्यविचार हा आंबेडकरी विचार आहे आणि दलित साहित्यातील सौंदर्यमूल्ये ही स्वातंत्र्य, समता, न्याय, बंधुता ही सामाजिक मूल्ये आहेत असे म्हणता येईल.

संदर्भग्रंथ :

१. आंबेडकर (डॉ.) बाबासाहेब, : writing & speeches vol. १, Mumbai : gov of Maharashtra, annihilation of casts.
२. पानतावणे गंगाधर , १९७६ : विद्रोहाचे पाणी पेटले आहे, विजय प्रकाशन, नागपूर.
३. बागूल बाबुराव, १९७६ : नागपूर येथील , दलित साहित्य संमेलन , अध्यक्षीय भाषणातून उधृत
४. मांडे प्रभाकर, १९७९ : दलित साहित्याचे निराळेपण, धारा प्रकाशन, औरंगाबाद, प्र. आ.
५. मेश्राम केशव, १९५८ : दलित लेखकांचे पहिले संमेलन, यावरती प्रबुद्ध भारत मध्ये दिनक:०४/०३/१९५८ रोजी आलेला लेख.
६. मेश्राम योगेंद्र, १९९८ : दलित साहित्य उद्गम आणि विकास, श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर, प्र.आ.
७. लिंबाळे शरणकुमार : २०१४ : दलित साहित्याचे सौंदर्यशास्त्र, दिलीपराज प्रकाशन, पुणे, चतुर्थ आवृत्ती.
८. वाघमारे (डॉ.) जनार्दन, १९९५ : समाजपरिवर्तनाच्या दिशा, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद, प्र. आ. □□□